

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MƏHKƏMƏ-İQTİSAD EKSPERTİZASININ ELMİ- METODİKİ TƏMİNATININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

İxtisas: 5612.01 – Cinayət prosesi, kriminalistika
və məhkəmə ekspertizası; əməliyyat-axtarış
fəaliyyəti

Elm sahəsi: Hüquq

İddiaçı: Həsənov Elbrus İsmayıl oğlu

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: hüquq elmləri doktoru, dosent
Mətanət Paşa qızı Əsgərova

Rəsmi opponətlər: hüquq elmləri doktoru, professor
Kamil Nazim oğlu Səlimov

hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Allahverdi Mirzəağa oğlu Mahmudov

hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Məleykə Nazim qızı Abbasova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Milli Aviasiya Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.45 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

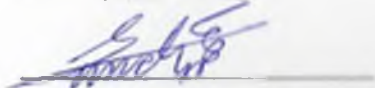
hüquq elmləri doktoru, professor
Ayxan Xankişiyev

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Sahil Zahir oğlu Hüseynov

Elmi seminarın sədri:

hüquq elmləri doktoru, professor
Mithad Seyidəhməd oğlu Qəfərov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Son illərdə cinayətlərin törədilmə üsullarının təkmilləşməsi, yeni texnologiyaların imkanlarından istifadə olunması təyin olunan məhkəmə ekspertizalarının, o cümlədən məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının aparılmasında da elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərindən, müasir informasiya-kompüter texnologiyalarından geniş istifadə edilməsini, həmçinin məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin elmi-metodiki və informasiya təminatı sisteminin müasir standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Məhkəmə ekspertizası elmi biliklərin inteqrasiyası və differensiasiyasına, məhkəmə-istintaq təcrübəsinin müasir tələblərinə uyğun olaraq yeni siniflərin, cinslərin və növlərin yaradılması və onların elmi-nəzəri və təşkilati-metodiki əsaslarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi yolu ilə inkişaf edir. Ekspertiza tədqiqatın obyektlərinin genişlənməsi, cinayətlərin gozlədilməsi üsullarının daha da təkmilləşdirilməsi onların aşkar edilməs və tədqiqatı ilə bağlı yeni vəzifələr qoyur.

Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarına olan tələbat son illərdə iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlərin sayının artması ilə şərtlənir. İqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərin sayının artması Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində aparılan məhkəmə-iqtisad ekspertizasının cinslərinin də genişlənməsinə gətirmişdir. 2014-cü ildə ibtidai istintaq və məhkəmə orqanları tərəfindən 5670 iqtisad ekspertizası təyin edilmiş, 2023-cü ildə isə təyin edilən məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının sayı 33,5% artaraq 7570 olmuşdur

İqtisadi fəaliyyətin genişlənməsi və iqtisadi fəaliyyət sahəsinin elektronlaşması, yeni metodların tətbiqi bu sahədə olan cinayətlərin əlamətlərinin aşkar edilməsi üçün müxtəlif və daha geniş sənədlərin məzmununu tədqiq etmək zərurəti yaradır, məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının, o cümlədən məhkəmə-mühasibat, məhkəmə maliyyə-iqtisad və məhkəmə-vergi ekspertizaları kimi cinslərin geniş tətbiqini tələb edir. Yeni obyektlərlə bağlı yeni elmi əsaslandırılmış

və müasir tələblərə cavab verən tədqiqat metodikalarının işlənilib hazırlanması və ənənəvi metodların təkmilləşdirilməsi zərurəti hiss olunur.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi 2011-ci ildən məqsədi Avropa ölkələrinin məhkəmə ekspertizası fəaliyyətində yüksək keyfiyyətin təmin olunması, məhkəmə ekspertizası institutları arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması, tədqiqatların aparıldığı laboratoriyaların ISO/IEC 17025 standartı üzrə akkreditasiyası, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin unifikasiyası yolu ilə Avropada məhkəmə ekspertizası elminin inkişafının təmin edilməsi olan ENFSİ-nin üzvüdür. Ekspertiza tədqiqatlarının ISO/IEC 17025 standartlarına uyğunlaşdırmaq istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu standartlaşma məhkəmə ekspertizalarına vahid yanaşmanı təmin edir və məhkəmə ekspertizasının bütün siniflərini və növlərini əhatə etməlidir, akkreditasiya üçün tipik və standartlaşdırılmış, pasportlaşdırılmış ekspert metodikaları işlənilib hazırlanmalıdır. Bu proses məhkəmə-iqtisad ekspertizalarında daha aktualıq kəsb edir, çünki bu ekspertizaların obyektləri daim genişlənir və ekspertiza qarşısında yeni vəzifələr qoyulur.

Ekspert təcrübəsinin təhlili göstərir ki, daim inkişafda olan özünəməxsus predmeti, obyektı və vəzifələri olan bu ekspertizaların təyini, sualların qoyuluşu materialların hazırlanması zamanı müəyyən çətinliklər vardır, tipik və standartlaşdırılmış, pasportlaşdırılmış ekspert metodikalarının işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Dissertasiyanın ümumi nəzəri müddəaları Abbasova F.M., Abbasov N.İ., Abdunnur Yıldız, Averyanova T.V., Cavadov, F.M., Cümhur Demir, Evsikov S.T., Əsgərov B.M., Əsgərova M.P., Geraldo-Campos B.A., Harun Ögünç, Həsənov Q.H., Kərimov Ş.M., Korinek, L. A., Mahmudov A.M., Mustafayev M.H., Merve Uysal, Rossinskaya E.R., Savitskiy A.A., Serkan Akçay, Timşenko V.A., A. Tuli A., Vahidov S.T., Yang, S., Zhao L., Zheng X. və başqalarının əsərlərinə əsaslanır.

Son onilliklər ərzində məhkəmə-mühasibat ekspertizası və onun cinslərinin elmi-nəzəri və metodiki xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər tanınmış alimlər Q.H.Həsənov ¹, N.D.Eriaşvili ², T.V.Koteneva³, E.S.Sarıqina⁴, Serkan Akçay, Abdunnur Yıldız ⁵ və s. tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin bu tədqiqatlar fraqmentar xarakter daşıyır, elmi-metodiki tövsiyələrin işlənib hazırlandığı monoqrafik səviyyədə kompleks tədqiqat aparılmamışdır.

Azərbaycanda məhkəmə-iqtisad ekspertizası sinifi və onun cinsləri və növləri ilə bağlı elmi-nəzəri, təşkilati-metodiki və hüquqi xarakterli məsələlər monoqrafik səviyyədə tədqiq edilməmişdir.

Qeyd olunan nəzəri və təcrübi problemlər dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı olaraq məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının təyini, onun ayrı-ayrı cinslərinin və növlərinin icraatı, bu növ xüsusi tədqiqatların nəticələrindən sübutetmədə istifadə edilməsi üzrə ekspert, istintaq və məhkəmə təcrübəsi çıxış edir.

Tədqiqatın predmetini məhkəmə-iqtisad ekspertizasının elmi-nəzəri, metodiki əsaslarını təşkil edən xüsusi biliklər sisteminin formalaşması və tətbiqi, məhkəmə-iqtisad ekspertizası icraatı texnologiyası və metodologiyası ilə bağlı qanunauyğunluqlar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi yeni sosial-iqtisadi və hüquqi münasibətlər şəraitində

¹ Məhkəmə-iqtisad ekspertizaları. –Bakı: «Ədliyyə Nəşriyyat Evi», –2007. – 52 s..

² Судебно-бухгалтерская экспертиза: учебное пособие для студентов вузов/Под ред. А.Р.Россинской, Н.Д.Эриашвили. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, – 2015. – 383с.

³ Методологические основы судебно-экономической экспертизы: монография. –М.: ИНФРА-М, –2016. –212 с.

⁴ Судебная финансово-экономическая экспертиза: теоретические и организационно-методические аспекты./Автореф.дисс...к.ю.н/ – М., 2017. – 32 с.

⁵ Muhasebe Hata ve Hileleri ve Hilelerin ortaya çıkarılmasında adli muhasebelik mesleği//–İnönü (Türkiye): Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, – 2022,Cilt:12. Sayı: 1, – s. 91 – 141.

məhkəmə-iqtisad ekspertizanın və onun ayrı-ayrı cinslərinin və növlərinin elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarının, məhkəmə-mühasibat, məhkəmə maliyyə-iqtisad və məhkəmə-vergi ekspertizalarının predmetinin, obyektlərinin, vəzifələrinin və metodlarının, xüsusi tipik metodikalarının, icraatı texnologiyasının formalaşdırılması əsaslarının işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədin reallaşdırılması aşağıdakı **vəzifələrin** həlli vasitəsilə həyata keçirilmişdir:

- məhkəmə-iqtisad ekspertizasının genezisinin, yaranması və inkişafı tarixinin öyrənilməsi əsasında inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi, müstəqil ekspertiza sinifi keyfiyyətində fərqləndirilməsinin əsaslandırılması;

- məhkəmə-iqtisad ekspertizaları sinfinin, onun cinslərinin və növlərinin elmi əsaslı təsnifatı sisteminin işlənilib hazırlanması;

- məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının cinslərinin predmetinin, obyektlərinin və vəzifələrinin, qoyulması mümkün olan sualların dairəsinin dəqiqləşdirilməsi;

- məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının təyini və icrası problemlərinin təhlili və həlli yollarının müəyyən olunması;

- məhkəmə-iqtisad ekspertizası üzrə ekspert rəyinin və ona əlavə edilən materialların tədqiqatı texnologiyasının işlənilib hazırlanması;

- məhkəmə-iqtisad ekspertizasının metodologiyasını təşkil edən ümumi və xüsusi elmi metodlar sisteminin müəyyən edilməsi və bu metodların məhkəmə-iqtisad ekspertizası ilə bağlı mahiyyətinin və məzmununun müəyyən edilməsi;

- məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının metodiki təminatının perspektiv istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, bu sahədə pasportlaşdırma və standartlaşdırma imkanlarının qiymətləndirilməsi, pasportlaşdırılmış tipik metodikalarının və texnologiyalarının işlənilib hazırlanması.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya tədqiqatının metodoloji əsasını məhkəmə ekspertizası nəzəriyyəsinin, cinayət və cinayət-

prosessual hüququn, kriminalistikanın, iqtisad elmlərinin əsas prinsipləri və müddəaları, elmi metodlar sistemi təşkil etmişdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı tədqiqat predmetinin analizi zamanı ümumi və xüsusi-elmi metodlar tətbiq edilmişdir: tarixi (məhkəmə-mühasibat və məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının digər cinslərinin təşəkkülü və inkişafının tədqiqində istifadə olunmuşdur), məntiqi (tədqiqatın predmetinə daxil olan anlayışların müəyyən edilməsi və məzmununun nəzəri analizi gedişində tətbiq olunmuşdur), sistemli-struktur, müqayisəli-analitik, kompleks, statistik (empirik materialların toplanması, analizi və ümumiləşdirilməsi zamanı istifadə edilmişdir) və s.

Müəlifə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə-iqtisad ekspertizasının yaranması və inkişafının 4 mərhələli inkişaf tarixi əsasən Azərbaycan Respublikasının tarixini təkrar edir.

Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının inkişafında süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi yeni bir mərhələdir, sənədlərə və sistemlərə kənar təsirin olub-olmaması və s. məsələləri daha etibarlı həll etməyə imkan verir.

2. Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının təsnifatı sisteminə məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının aşağıdakı cinsləri daxildir: məhkəmə-mühasibat ekspertizası; məhkəmə maliyyə-iqtisad (maliyyə-analitik və maliyyə-kredit) ekspertizası; məhkəmə-vergi ekspertizası. Sənədlərin tərtibinin kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirildiyi nəzərə alınmaqla, elmi-nəzəri və metodiki əsasların təhlili əsasında kompüter-iqtisad ekspertizası da yeni cins kimi qiymətləndirilməlidir. Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının təsnifatı elmi biliklərin sintezi, müxtəlif bilik sahələrinin integrasiyası və ekspertiza obyektlərinin genişlənməsi əsasında, yeni cinslərin və növlərin yaranması istiqamətində inkişaf edir.

3. Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının metodikası sübut etmə əhəmiyyəti kəsb edən faktlar haqqında məlumatların müəyyən

olunması məqsədilə uçot və ya (və) iqtisadi əməliyyatların məzmununun tədqiqinə istiqamətlənmiş xüsusi iqtisadi biliklərə malik olan şəxslər tərəfindən ekspertiza qarşısında duran vəzifələrin (qarşıya qoyulan sualların) həlli proqramıdır (alqoritmidir). Məhkəmə-iqtisad ekspertizanın metodikası ekspert tədqiqatı obyektinə şərtlənən ümumelmi və xüsusielmi metodların, informasiya-analitik təhlil üsullarının və iqtisadi-hüquqi elmlərin metodlarının müəyyən məcmusunun ardıcıl tətbiqindən ibarətdir. Bu metodların ayrılıqda və ya kompleks tətbiqi qarşıya qoyulmuş vəzifələrin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn, müəyyən göstəricilərin müəyyən edilmiş parametrlərdən sapma səbəblərini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuş faktor təhlili birindən başqa bütün amillərin öyrənilən göstəricinin dəyərinə təsirinin aradan qaldırılmasına əsaslanır, sonrakı tədqiqatlarda onun kompleks tətbiqi nəzərdə tutula bilər.

4. Məhkəmə-iqtisad ekspertizasını tipik, pasportlaşdırılmış metodikasının strukturu onun reallaşdırılmasının əsas mərhələlərini əks etdirməklə məntiqi ardıcılıqda düzülmüş elementlər kompleksindən ibarətdir. Belə metodikalar cinslər, növlər və yarımnövlər və ya konkret məsələlərin həlli üzrə hazırlana bilər.

5. Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının bütün cinslərinin və növlərinin nəzəri əsasları və ekspert təcrübəsi nəzərə alınmaqla hazırlanmış bütün tipik və standartlaşdırılmış metodlikaları "Məhkəmə ekspertizasının metodik fondu"na (Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında Qanunun 11-5-ci maddəsinə uyğun olaraq) daxil edilməlidir. Bu ISO/IEC 17025 standartlarına uyğunlaşmaq üçün də əhəmiyyət kəsb edir.

6. Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının predmetini mühasibat uçotu və hesabatlarında, mühasibat uçotu ilə bağlı ayrı-ayrı sənədlərdə əks olunan maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının mahiyyəti və məzmunu, mühasibat uçotunun aparılması üsulu, uçot məlumatlarının təhrif edilmə mexanizmi və üsulları, kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri haqqında faktiki məlumatlar, obyektinə isə

maliyyə, kommersiya və digər əməliyyatların iqtisadi məzmunu və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyəti faktlarını əks etdirən uçot qeydlərinin məzmunu təşkil edir. İşin müəyyən materialları sənədli yoxlamanın obyektləri olmadıqda (məsələn, şahidlərin və tədqirləndirilən şəxslərin dindirilməsi protokolları və s.), ekspert bütün mümkün informasiyanı tələb etməlidir.

7. Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının əsas vəzifəsi hesabatlarda və hesabat prosesində neqativ kənarlaşmaların müəyyən edilməsi məqsədilə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin vəziyyətinin öyrənilməsindən ibarətdir. Təsərrüfat fəaliyyətinin daim mürəkkəbləşən xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, kompleks kompyüter-mühasibat, mühasibat-tikinti və s. ekspertizaların aparılması neqativ halların səbəblərinin müəyyən edilməsində istintaq və məhkəmə orqanlarına kömək edir.

8. Qeyri-rəsmi uçot sənədlərinin tədqiqi metodunun tələblərinə əsasən yalnız aşağıdakı hallarda qeyri rəsmi sənədlərin nəzərə alınması ilə əlaqədar ekspertiza qarşısında sual qoyularaq rəy verilməsi mümkün hesab edilir: əgər qeyri-rəsmi uçot sənədi mühasibat uçotu məlumatlarına əsasən maddi ziyanın yarandığı inventarizasiya dövrünə aiddirsə; əgər sənədləşmə maddi məsul şəxslə satıcı arasında hesablaşmanı tam əhatə edirsə və hər iki şəxsin imzası ilə təsdiq edildirsə; əgər qeyri-rəsmi uçot sənədləri konkret olaraq bu və ya digər ticarət obyektinə aiddirsə və s.

9. Cinayətlərin istintaqının gedişində aşkar edilən "qaralama" qeydlərin məzmunu rəsmi mühasibat uçotunun uçot qeydlərinin məzmunu ilə müqayisəli təhlilin keçirilməsi məqsədilə ekspertiza tədqiqatın obyekti ola bilər. Bu "qaralama"lardakı məlumatların iqtisadi məzmununun, struktur xüsusiyyətlərinin rəsmi mühasibat uçotunun göstəricilərinə uyğunluğu (və ya fərqliliyi) müəyyən edə bilər.

10. Maliyyə-kredit ekspertizasının predmetinə təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatların təhrifi

əlamətlərinin və üsullarının müəyyən edilməsi; borcalanın kredit ödəmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi və s.; maliyyə-analitik ekspertizasının predmetinə isə maliyyə vəziyyətinin və maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti göstəricilərinin, maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi səbəblərinin müəyyən olunması və s. daxildir.

11. Kreditləşmə və maliyyələşmənin növlərinin, həcmnin və əhatə dairəsinin genişlənməsi maliyyə ekspertizalarının yeni növlərinin yaranmasına gətirir. Ümumi vəzifələr çərçivəsində ümumi metodikalardan istifadə edilməklə, xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, bu yeni növ ekspertizaların metodiki əsasları işlənib hazırlanmalıdır. Belə metodikaların hazırlanması ayrı-ayrı vəzifələrin həlli istiqamətində də aktualdır, məsələn, təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat vəziyyətindən asılı olaraq məhsulların maya dəyərindən aşağı satışı ilə bağlı hallarda itkilərin məbləğinin müəyyən edilməsi üçün vahid metodika hələlik yoxdur. Bu fərqli subyektlərin fərqli xüsusiyyətləri ilə izah olunur, ancaq buna baxmayaraq ümumi məsələlərin həlli metodikalarının işlənib hazırlanması mümkündür.

Maliyyə-iqtisad ekspertizasının texnoloji alqoritmində ilkin tədqiqat zamanı ekspert məsələlələrinin ilkin modelləşdirilməsi, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları proseslərinin modelləşdirilməsi və alınmış modellərin təhlili daxil edilməlidir.

12. Məhkəmə-vergi ekspertizasının predmetini vergitutma subyektləri və elementlərinin, faktiki olaraq ödənilmiş və ödənilməli olan vergilərin məbləğinin və onların hesablanması düzgünlüyünün və tamlığının, vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğunun tədqiqi əsasında ədalət mühakimə icraatının məqsədləri üçün müəyyən olunan faktiki məlumatlar (işin halları), obyektini ilkin uçot sənədləri və s. haqqında məlumatların əks olunduğu uçot registrləri və hesabatlıq; uçot sənədləri ilə qarşılıqlı bağlılıqda tədqiq olunan qeyri-uçot sənədləri təşkil edir.

13. Məhkəmə-vergi ekspertizasının əsas vəzifələrinə fəaliyyətin vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğunun

müəyyən olunması; vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının üzə çıxarılması; vergi yoxlaması gedişində üzə çıxarılmış vergi qanunvericiliyinin pozulması faktlarının sənədlə təsdiqinin müəyyən olunması daxildir.

Vergi ekspertizaları üçün universal metodologiyanın müəyyən edilməsi mümkün deyildir, çünki hər bir təsərrüfat subyektinin vergilərin hesablanması və ödənilməsi ilə bağlı özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buna görə təsərrüfat subyektlərinin xüsusiyyətlərinin ümumiliyi üzrə metodikaların hazırlanması yolu ilə getmək daha məqsədəmüvafiqdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq sistemli-struktur yanaşma əsasında məhkəmə-iqtisad ekspertizasının və onun məhkəmə-mühasibat, məhkəmə maliyyə-iqtisad və məhkəmə-vergi ekspertizaları kimi cinslərinin təyini və aparılması ilə bağlı məsələlər kompleks monoqrafik səviyyədə tədqiq edilmiş, müasir şəraitlər nəzərə alınmaqla məhkəmə-iqtisad ekspertizasının elmi-nəzəri və təşkilati-metodiki əsasları təkmilləşdirilmiş, bu ekspertizaların icrası texnologiyası işlənilib hazırlanmışdır. Ticarət əlavəsi nəzərə alınmadan ticarət obyektində əmtəə-mal ehtiyatlarının çatışmazlığının müəyyən edilməsinin metodikası, kredit öhdəliklərinin icrasından yayınma halları üzrə hüquqi və fiziki şəxslərə verilən kreditlər üzrə borcun (o cümlədən əsas borcun və faiz borcun) müəyyən edilməsi ilə bağlı xüsusi məsələlərin həllinə istiqamətlənən, həmçinin ƏDV-nin hesablanması üzrə tipik metodika işlənilib hazırlanmışdır.

Müasir ekspertologiya mövqeyindən məhkəmə-iqtisad ekspertizasının və onun ayrı-ayrı cinslərinin və növlərinin predmeti, obyektləri, vəzifələri, metodologiyası, texnologiyası; təyin edilməsinin xüsusiyyətləri ilə bağlı nəzəri və metodiki problemlər kompleks şəkildə nəzərdən keçirilmiş, həlli istiqamətləri müəyyən olunmuş, ekspertizaların icrasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi,

metodiki təminatının pasportlaşdırılması və standartlaşdırılması məqsədilə məhkəmə-istintaq orqanları üçün elmi-metodiki xarakterli təkliflər və tövsiyələr formulə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. İşlənilib hazırlanmış metodikalar məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının bir sıra məsələlərinin həlli zamanı tipik metodikalar kimi istifadə oluna bilər, həm ekspert metodikalarının standartlaşdırılması (pasportlaşdırılması) üçün ilkin şərtləri yaradır.

Dissertasiyada öz əksini tapmış elmi-nəzəri müddəalar, formulə edilmiş nəticələr, təkliflər və tövsiyələr dövlət və özəl məhkəmə ekspertizası qurumlarının fəaliyyətində; "Məhkəmə-iqtisad ekspertizası" ixtisası üzrə ekspertlərin hazırlığı və yenidən hazırlığı, ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi kurslarında və bu kursların xüsusi proqramlarının işlənilib hazırlanmasında, məhkəmə-iqtisad ekspertizasının və onun ayrı-ayrı cinslərinin və növlərinin elmi-nəzəri və metodiki təminatının təkmilləşdirilməsində, sonrakı elmi tədqiqatlarda istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Elmi araşdırmanın ümumiləşdirilmiş nəticələri, müdafiəyə təqdim edilmiş müddəalar, irəli sürülmüş əsas təkliflər və tövsiyələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan elmi jurnallarda 6 elmi məqalələr formasında dərc edilmiş, 3 elmi-praktiki konfransda məruzə edilmişdir və iddiaçının ekspert fəaliyyətində tətbiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, səkkiz paragrafı birləşdirən üç fəsil, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavə kimi hissələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissədə mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi göstərilmişdir.

İşin **“Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının yaranması və inkişafı. Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının təsnifatı”** adlanan **birinci fəsl**i iki paragrafdan ibarətdir.

Birinci fəslin birinci paragrafında **“Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının yaranması və inkişafı: tarixi-hüquqi analiz”**, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının inkişaf mərhələləri izlənilir və inkişaf xüsusiyyətləri müəyyən olunur. Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının yaranması və inkişafı mühasibat uçotu ilə bağlıdır və sadə hesablamalardan mürəkkəb kompleks ekspertizaların aparılmasınadək müəyyən inkişaf yolu keçmişdir və daim inkişafda olan ekspertizalardandır. Azərbaycan Respublikası tarixinin müxtəlif dövrlərində Rusiyanın tərkibinə daxil olması və işğal edilməsi ilə bağlı olaraq, məhkəmə-mühasibat ekspertizası da bu tarixi gerçəkliklər çərçivəsində inkişaf etmişdir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə-iqtisad ekspertizasının inkişaf mərhələləri:

– I mərhələ: 1917-ci ilədək olan dövr, mühasibat uçotu sahəsində xüsusi biliyə malik mütəxəssislərin prosesə cəlb edilməsi, mütəxəssis-mühasiblər institutunun yaradılması istiqamətində ilk cəhdlərlə xarakterizə olunur.

– II mərhələ: 1917-1992-ci illər – komanda-inzibati idarəetmə sistemi şəraitində məhkəmə-mühasibat ekspertizasının inkişafı məhkəmə və təhqiqat orqanlarının müstəqil olaraq mütəxəssislər

sırasından ekspert-mühasiblərin təyin etmələrindən ixtisaslaşmış mühasibat ekspertizası müəssisələrinin fəaliyyətinə, Ədliyyə nazirliyi sisteminə daxil olan Məhkəmə Ekspertizası Elmi-Tədqiqat İnstitutunda (hazırda Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi) məhkəmə-mühasibat ekspertizasını həyata keçirən xüsusi strukturun yaradılmasına keçid ilə xarakterizə olunur.

– III mərhələ: 1991-1999-cu illər – təsərrüfatın bazar mexanizmi şəraitlərində məhkəmə-iqtisad ekspertizasının inkişafı, məhkəmə-iqtisad ekspertizasının təşkili və aparılmasının təşkilati və metodiki əsaslarının təkmilləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur.

– IV mərhələ: 1999-cu ildən başlayan və hazırda da davam edən dövr. Məhkəmə-mühasibat ekspertizalarının təşkilati və qanunvericilik əsaslarının, elmi-nəzəri və metodiki əsaslarının təkmilləşdirilməsi, yeni metodikalar və ekspert tədqiqatı metodlarının, vəsaitlərin işlənilib hazırlanması fəaliyyəti həyata keçirilmişdir.

– Süni intellektin məhkəmə-iqtisad ekspertizalarına tətbiqi yeni bir mərhələ kimi qiymətləndirilməlidir. Süni intellektdən dərin neyron şəbəkələrindən yalnız nümunənin tanınması üçün deyil, həm də mümkün olan ən yüksək dəqiqliyə nail olmaq məqsədilə reqressiya alqoritmlərinin gücləndirilməsi üçün istifadə edilir və gələcəkdə daha böyük tapşırıqların yerinə yetirilməsinə tətbiq olunacaqdır.

Birinci fəslin **“Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının təsnifatı: elmi-nəzəri aspektlər”** adlanan ikinci paraqrafında məhkəmə-iqtisad ekspertizasının təsnifatı ilə bağlı elmi mövqelər sistemləşdirilmiş, təsnifatın əsasları müəyyən edilmiş, müxtəlif dövlətlərin təsnifatla bağlı yanaşmaları təhlil edilmiş, məhkəmə - iqtisad ekspertizalarının təsnifatı verilmiş və əsaslandırılmışdır.

Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının cinslər üzrə bölgüsünün elmi və təcrübi meyarlarının müəyyən edilməsinə vahid yanaşma işlənilib hazırlanmamışdır. Məhkəmə-iqtisad ekspertizalarının

mahiyyətindən, ekspert tədqiqatının predmetindən və onun müəyyən iqtisad elmləri sahəsinə məxsusluğundan, həmçinin istintaq və məhkəmə təcrübəsinin tələbatlarından çıxış edərək, məhkəmə-mühasibat, məhkəmə maliyyə-iqtisad (maliyyə-analitik və maliyyə-kredit) və məhkəmə-vergi ekspertizası kimi cinslər üzrə təsnifləşdirilməsi daha məntiqi hesab edilməlidir.

Vergi hüquqpozmaları sahəsində vergitutma subyektlərinin və elementlərinin mühasibat və vergi uçotu məlumatlarının qanunauyğunluqlarının tədqiqi spesifik xüsusi bilikləri tələb etdiyindən vergi ekspertizasının fərqləndirilməsi əsaslı hesab edilməlidir.

Mühəndis-iqtisad ekspertizası çərçivəsində istehsal fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin və onun göstəricilərinin ekspert tədqiqi həyata keçirildiyi üçün mühəndis-iqtisad ekspertizası məhkəmə-iqtisad ekspertizası sinifinə daxil olmayaraq, kompleks ekspertizalara aid edilməlidir.

Məhkəmə-əmtəəşünaslıq ekspertizası konkret malların və materialların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin əks olunduğu sənədləri tədqiq etdiyinə görə onun məhkəmə-iqtisad ekspertizalarına aid edilməsi güzgün hesab edilməməlidir.

Dissertasiyanın **“Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının “ənənəvi” və yeni cinslərinin səciyyəvi elmi-nəzəri xüsusiyyətləri”** adlanan ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir.

İkinci fəslin **“Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının predmeti, obyektləri, vəzifələri”** adlanan birinci paragrafında məhkəmə-mühasibat ekspertizasının predmetinin, obyektlərinin və vəzifələrinin düzgün müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlər, sualların düzgün qoyulması problemləri təhlil edilmiş və müəllifin mövqeyi formalaşdırılmışdır.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının predmetinə həyata keçirilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq, tam və vaxtında sənədləşdirilməsi, mühasibat

uçotunun təşkili və aparılması, hesabatların tərtibi ilə bağlı məlumatlar daxildir.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının obyektı – ekspert-mühasib tərəfindən öz səlahiyyəti həddlərində istər müstəqil, istərsə də informasiya texnologiyalarını tətbiq etməklə qarşıya qoyulmuş sualların həlli üçün istifadə edə bildiyi təsərrüfat subyektinin mühasibat uçotu haqqında məlumatlarıdır. Xüsusi tədqiqat obyektlərinə mühasibat sənədləri – ilkin uçot sənədləri (göstərişlər, qaimələr, hesablar, kassa mədaxil və məxaric orderləri, ödəniş cədvəlləri və s.), uçot registrləri (kitablar, jurnallar, orderlər, dövriyyə cədvəlləri, uçot vərəqələri və s.), hesabat formaları, hesabat formaları, uçot məlumatlarının kompüterləşdirilmiş emalı zamanı kompüterlərdə, elektron daşıyıcılarda olan mühasibat uçotu sənədləri, sənədli təftiş aktları; digər bilik sahələri üzrə ekspert rəyləri; sənədləri götürmə protokolları və onların işə əlavə olunması haqqında qərarlar; digər prosesual hərəkətlərin (dindirmə, üzləşdirmə, axtarış və götürmə) protokolları, mühasibat hesabatlığında olan məlumatlar (xəzinədarların, maddi-məsul şəxslərin hesabatları, avans hesabatları, müəssisənin balansı və s. aiddir.

Qeyri-rəsmi uçot sənədləri (“qara mühasibatlıq”) mühasibat uçotunun tələblərinə cavab verdikdə onların məzmununun rəsmi mühasibat uçotunun uçot qeydlərinin məzmunu ilə müqayisəli analizi həyata keçirilməlidir.

Mühasibat uçotunun aparılması zamanı informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı mühasibat ekspertizasının obyektləri qismində təkcə kağız daşıyıcılarda olan sənədlər deyil, həm də elektron imza ilə təsdiq olunmuş informasiyanın kompüter daşıyıcılarında saxlanılan və məlumatların ötürülməsi şəbəkələri ilə yayılan elektron sənədlər də çıxış edir.

Məhkəmə-mühasibat ekspertiza çərçivəsində həll edilən vəzifələr aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər:- material dəyərlərin və

pul vəsaitlərinin mədaxalə yazılmasının və silinməsinin əsaslılığının müəyyən edilməsi; - material dəyərlərin və pul vəsaitlərinin artıqlığı və ya çatışmazlığın, onların məbləğinin, yaranma vaxtı və yerinin, material dəyərlərin və pul vəsaitlərinin çatışmazlığı və ya artıqlığının gizlədilməsi üsullarının müəyyən edilməsi; -mühasibat uçotunun, hesabatlılığının aparılmasının və nəzarətin təşkilinin düzgünlüyünün (məsələn, material dəyərlərin və pul vəsaitlərinin qəbulu, saxlanması, reallaşdırılması, silinməsi əməliyyatlarının sənədli tərtibinin düzgünlüyünün; çatışmazlığın və ya artıqlığın yaranmasına gətirə biləcək mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasında yol verilən nöqsanların və s.) müəyyən edilməsi; -material dəyərlərə və pul vəsaitlərinə görə məsul olan şəxslərin, həmçinin uçot və nəzarət qaydalarının pozulmasına görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsi.

Məhkəmə-istintaq və ekspert təcrübəsinin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında mühasibat ekspertizasının aparılması zamanı həmçinin aşağıdakı xarakterli sualların da qoyula bildiyini qeyd edə bilərik:– təbii itki normaları əsaslı olaraq tətbiq edilmişdirmi;– hansı təsərrüfat əməliyyatları üzrə analitik uçot məlumatları sintetik uçot və hesabat məlumatlarına uyğun deyildir;– xammalın və ya əmtəənin mədaxili və ya silinməsi faktları mühasibat sənədlərində öz əksini tapmışdirmi;– hesab registrlərindəki hansı qeydlər ilkin mühasibat uçotu sənədləri ilə öz təsdiqini tapmır və s.

İkinci fəslin **“Məhkəmə maliyyə-iqtisad ekspertizasının predmeti, obyektləri, vəzifələri”** adlanan ikinci paraqrafında maliyyə-iqtisad ekspertizalarının predmeti, obyektləri, vəzifələri müəyyən edilmiş, ekspertiza qarşısında qoyulmuş suallar formalaşdırılmış, istintaq, məhkəmə və ekspertiza təcrübəsində yol verilən nöqsanlar aşkar edilərək, onların həlli yolları müəyyən edilmişdir.

Maliyyə-iqtisad ekspertizasının iki növü fərqləndirilməlidir:

1) maliyyə-kredit ekspertizası, maliyyələşmə və kreditləşmə

sahəsində kənarlaşma və pozuntu faktlarının müəyyən edilməsi; 2) maliyyə-analitik ekspertizası, təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin və maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti göstəricilərinin və çatışmazlıqların müəyyən edilməsi üçün.

Maliyyə-iqtisad ekspertizalarının bir sıra elmi-nəzəri və metodiki aspektləri həll edilməmişdir. Bu həll edilməmiş elmi-nəzəri və metodiki aspektləri yeni ekspertiza elmi tədqiqatların intensivləşdirilməsini və aktivləşdirilməsini zəruri edir.

Maliyyə-iqtisad ekspertizasının tədqiqat obyektı təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat vasitələrinin tərkibi və yerləşməsi, onun fəaliyyətinin maliyyə nəticələri, təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maliyyə mənbələri və s. haqqında iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən informasiya təşkil edir.

Maliyyə-iqtisad ekspertizasının predmetini təsərrüfat sənədlərinin və ekspertizaya təqdim olunan digər obyektlərin ekspert-iqtisadçı tərəfindən xüsusi tədqiqatın aparılması yolu ilə təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və s. haqqında faktiki məlumatların müəyyən edilməsi təşkil edir.

Maliyyə-iqtisad ekspertizasının ümumi vəzifələrinə iqtisadi məhsulun (iqtisadi əməliyyatın) təhlili məqsədilə müəssisənin iqtisadiyyatı və maliyyəsi sahəsində xüsusi biliklərdən istifadə əsasında maddi daşıyıcıların (sənədlərin) tədqiqi, tipik vəzifələrinə təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin (aktivlər, öhdəliklər və kapitalın strukturu), o cümlədən ödəniş qabiliyyətliliyinin, likvidliyinin, maliyyə sabitliyinin, rentabelliyyəsinin, kredit qabiliyyətliyinin müəyyən edilməsi; maliyyə nəticəsinin və onun dəyişmə xarakterinin, əlamətlərinin və üsullarının, formalaşma xüsusiyyətlərinin təhlili; müəyyən müddət ərzində iqtisadi subyekt tərəfindən əldə edilmiş gəlirdən istifadə istiqamətlərinin təhlili; təsərrüfat subyektinin öhdəliklərə cavab vermək və ya üzərinə borc öhdəliklərini götürmək üzrə maliyyə imkanlarının müəyyən edilməsi, kontraqentlər qarşısında müqavilə öhdəliklərinin tam və

vaxtında yerinə yetirilməsinin təhlilini; təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə doğuran iqtisadi amillərin analizini və s. aiddir.

Məhkəmə maliyyə-iqtisad ekspertizasının təyini zamanı yol verilən səhvlərə ekspertiza qarşısında xüsusi biliklər tələb etməyən və ya sadə riyazi hesablamalar və əməliyyatlar aparılmasını tələb edən, habelə cavabı hər bir kəs tərəfindən verilə bilən, hamıya məlum olan, həmçinin hüquq normalarının şərhini, şəxslərin hərəkətlərinin hüquqi qiymətləndirilməsini və tövsifini nəzərdə tutan sualların qoyulmasıdır.

Məhkəmə-maliyyə-iqtisad ekspertizası qarşısında aşağıdakı xarakterli sualların qoyulması məqsədmüvafiqdir:– ... tarixdən...tarixədək olan dövrdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dinamikası necədir? – tarixdən...tarixədək olan dövrdə müəssisənin maliyyə vəziyyəti pisləşmişdirmi, əgər bu baş vermişdirsə, onda maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə nə təsir etmişdir? – müəssisənin maliyyə vəziyyəti digər müəssisəyə ssuda təqdim etməyə imkan verirmi, əgər imkan verirsə, hansı maliyyə mənbələri hesabına bu həyata keçirilə bilər; – fiziki (hüquqi) şəxs...tarixli kredit müqaviləsi üzrə əsas və faiz borcu nə qədərdir? – ödənilmiş kredit məbləğinin faizə yönəldilməsi əsaslıdır mı? – bank tərəfindən...tarixli kredit müqaviləsi üzrə əsas və faiz borcu düzgün hesablanmışdır mı? – müəssisə tərəfindən müqavilə öhdəlikləri üzrə ödənişlər (dövlət büdcəsinə) tam həcmdə və tələb olunan vaxtda həyata keçirilmişdirmi? – ümumilikdə ödənilmiş məbləğin nə qədəri faiz borca, nə qədəri dəbba puluna hesablanmışdır?

Maliyyə-analitik ekspertizası icraatı gedişində qoyulması mümkün olan tipik suallara konkret tarixə müəssisənin maliyyə vəziyyəti necədir; tədqiq edilən dövrdə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dinamikası necə dəyişmişdir; hansı əməliyyatlar müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirmişdir; müəssisənin fəaliyyətindən qəsdən müflisləşmə əlamətləri varmı;

müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edən sövdələşmələrin (müqavilələrin) şərtləri bazar şərtlərinə uyğundurmu və s. aid edilə bilər.

Məhkəmə maliyyə-kredit ekspertizasının təyini zamanı bu suallar qoyula bilər:– əmanətçilərin hər birinin konkret bank filialına yerləşdirilməsi üçün təqdim etdikləri vəsaitlərin ayrı-ayrılıqda və ümumi məbləği hansı miqdar təşkil edir?– Həmin əmanətlərin hansı hissəsi Azərbaycan manatı, hansı hissəsi isə ABŞ dolları ilə yerləşdirilmişdir?– Hansı əmanətlər hansı dövr ərzində yerləşdirilmişdir?– Həmin əmanətlər üzrə faizlərin ödənişləri aparılmışdır mı? Müsbət halda həmin ödənişlərin hər bir əmanət üzrə ayrı-ayrılıqda və bütün əmanətlər üzrə ümumi məbləği, hazırkı dövrə olan məlumatlara görə əmanətçilər üzrə ayrı-ayrılıqda və ümumilikdə qaytarılmamış əsas və əmanətlərə görə hesablanmış faiz məbləği hansı miqdar təşkil edir?– əmanətçilərə vurulmuş ziyanın məbləği əmanətçilər üzrə ayrı-ayrılıqda müəyyən edilsin.– bank filialının əmanətçilərinin əmanətin təqdim edilməsi zamanı qanun və qaydaların pozulması hallarına yol verilməsinin olub-olmaması, əgər olmuşdursa həmin çatışmazlıqların, pozuntuların nədən ibarət olması, səbəbləri müəyyən edilsin.– bank filialının qanun və qaydaların pozuntularının vaxtında aşkar olunmamasına görə maddi məsuliyyət daşıyan şəxslər müəyyən edilsin.

İkinci fəslin **“Məhkəmə-vergi ekspertizasının predmeti, obyektləri, vəzifələri”** adlanan **üçüncü paragrafında** isə vergi ekspertizasının predmeti, obyektləri və vəzifələri formalaşdırılmış, ekspertiza qarşısında qoyulan suallar formülə edilmişdir.

Məhkəmə vergi ekspertizasının predmetini vergitutma subyektləri və elementlərinin qanunauyğunluqlarının, faktiki ödənilmiş və ödənilməli olan vergilərin məbləğlərinin və onların vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq düzgün və tam hesablanmasının tədqiqi əsasında vergitutma və vergi qanunvericiliyi

sahəsində xüsusi biliklərdən istifadə etməklə ədalət mühakiməsi icraatında tədqiq edilən və müəyyən olunan faktiki məlumatlar (işin halları) təşkil edir.

Məhkəmə vergi ekspertizasının obyektlərinə vergi ödəyicisinin ilkin uçot sənədləri; vergi ödəyicisinin kontragentində olan cəmi sənədlərin nüsxələri; mühasibat və vergi uçotlarının registrləri; vergi hesabatlığı (vergi bəyannamələri); təsərrüfat müqavilələri; qeyri-rəsmi uçot sənədləri və qeydləri aiddir.

Mühasibat və vergi uçotunda təhriflərin və onların vergitutma bazasının ölçülərinə təsirinin müəyyən edilməsi; vergitutma bazasının formalaşmasının və vergi ödəmələrinin məbləğinin qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğunun təyini; vergi öhdəliklərinin tam və vaxtında icra olunmasının müəyyən edilməsi; potensial vergi risklərinin üzə çıxarılması; təsərrüfat əməliyyatının həyata keçirilməsi zamanı vergilərin ödənilməsi zəruriliyi və onların məbləği üzrə tərtib olunmuş vergi sənədlərinin mötəbərliyinin müəyyən edilməsini məhkəmə-vergi ekspertizasının vəzifələrinə aid edirlər.

Məhkəmə-vergi ekspertizası çərçivəsində cəniləşdirmə xarakterli məsələlər deyil, diaqnostik və təsnifat məsələləri həll edilir. Ekspertiza qarçısında aşağıdakı sualların qoyulması daha məqsədəmüvafiqdir:– fiziki və hüquqi şəxs tərəfindən əldə edilmiş gəlirin məbləği (miqdarı) nə qədərdir?– ödənilməmiş gəlirdən tutulan verginin miqdarı nə qədərdir?– sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsin hansı hərəkətləri vasitəsilə vergi ödəməkdən yayınma həyata keçirilmişdir?– hüquqi şəxsin (müəssisə və ya təşkilatın) maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin faktiki nəticələri nədən ibarətdir?– təhrif olunmuş vergi öhdəliklərinin məbləği nə qədərdir?– vergi öhdəliklərinin təhrifi mexanizmi necədir? – təsərrüfat subyektində həyata keçirilən vergi yoxlaması zamanı vergi qanunvericiliyi düzgün tətbiq edilmişdirmi?– müəssisədə...tarixdən...tarixə qədər olan dövr üzrə aparılan vergi yoxlamasının nəticələri

düzgündürmü?– A. tərəfindən...tarixdən...tarixə qədər olan dövr ərzində həyata keçirdiyi fəaliyyətdən hansı məbləğdə ƏDV və mənfəət vergi dövlət büdcəsinə ödənilməkdən yayındırılmışdır?– ödənilməli olan vergi məbləğləri (mənfəət vergisi, ƏDV və s.) qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun hesablanmışdır mı?– müəssisə tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilməli olan vergilərin məbləğlərinin müəyyən edilməsi və müəssisənin fəaliyyəti barədə...tarixli yoxlama aktının nəticələri düzgündür mü?

Dissertasiyanın **“Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının metodologiyası, metodiki əsasları və texnologiyası”** adlanan üçüncü fəslə üç paragrafdan ibarətdir.

Üçüncü fəslin **“Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının metodologiyası və metodiki təminatı”** adlanan birinci paragrafı məhkəmə-mühasibat ekspertizalarında tətbiq olunan metodlar, tətbiq olunan metodikalar təhlil edilmiş və onların tətbiqinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının metodları rəsmi və qeyri-rəsmi uçot məlumatlarının təhrifi, təhrifin mexanizmləri və üsulları, kəmiyyət-keyfiyyət xarakteristikaları, uçot əməliyyatlarının aparılmasının qeyri-adi şəraitləri və üsulları, təsərrüfat uçotunun həyata keçirilmə üsulları haqqında məlumatları əks etdirən informasiya daşıyıcılarının, faktiki məlumatların mənbələrinin tədqiqi üsullarının məcmusudur.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizası icraatı gedişində analiz, sintez, abstraktlaşdırma, konkretləşdirmə, induksiya, deduksiya ümumelmi metodlarından istifadə olunur. Sənədlərin formal, riyazi və normativ yoxlanılması; sənədlərin tutuşdurulması, sənədlərin qarşılıqlı yoxlanılması, nəzarət müqayisəsi (yoxlaması), kəmiyyət mühasibat uçotunun rekonstruksiyası (bərpa), xronoloji yoxlama xüsusi elmi metodlar kompleksi uçot prosesinin düzgünlüyünün və ya onda müxtəlif uyğunsuzluqların aşkarı məqsədilə ekspert

tərəfindən tətbiq edilən sənədlərdə əks olunmuş məlumatların tədqiqi üsullarıdır.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizasında ən çox tətbiq edilən metodlara aşağıdakılar aiddir; -formal yoxlama, sənədin forması üzrə əməliyyatın kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edən bütün zəruri göstəricilərin yoxlanılmasıdır; -riyazi yoxlama, yekun nəticələri hesablamağa imkan verən metoddur; normativ yoxlama – müəyyən bir sənədin məzmununun sənədin tərtib olunduğu dövrdə qüvvədə olan qanunlara, idarədaxili normativ aktlara, təlimatlara, qaydalara, standartlara, xammal sərfiyyatı normalarına və s. uyğunluğu nöqteyi-nəzərindən, həmçinin onda əks olunmuş təsərrüfat əməliyyatının məqsədyönlüyü baxımından öyrənilməsinə nəzərdə tutur; sənədlərin tutuşdurulması metodu, bir-birilə əməliyyat vahidliyi ilə əlaqəli olan iki və ya bir neçə sənəd növünün qarşılıqlı yoxlanılmasıdır; sənədlərin qarşılıqlı yoxlanılması metodu, müqayisəli yoxlamadır; nəzarət müqayisəsi (yoxlaması) metodu, inventarlaşdırılma hesabı üzrə dövrün əvvəlində (və ya növbənin təhvil aktında) yoxlanılan malların sayı; inventarlaşdırma dövründə sənədlər əsasında gələn mallar; inventarlaşdırma dövründə sənədlər üzrə bu malın sərfiyyatı haqqında məlumatlar; dövrün sonuna hesab üzrə yoxlanılan malın sayını təhlil edir; mühasibat uçotunun kəmiyyət rekonstruksiyası (bərpa) metodu, bəzi təşkilatlarda maddi dəyərlərlə bağlı qəbul və xərclər üzrə bütün əməliyyatlar ilkin sənədlərlə rəsmiləşdirildiyi, lakin mühasibat uçotunun yalnız ümumi pul dəyərində aparıldığı hallarda tətbiq olunur; xronoloji yoxlama metodu, həm sənədlərin müstəqil tədqiqi üsulu, həm də müqayisəli yoxlama və kəmiyyət uçotunun bərpa yolu ilə materialların sonradan müayinə edilməsi üsuludur; mühasibat uçotunun qismən və ya tam bərpa (rekonstruksiyası) metodu, bank əməliyyatları, kadastr uçotu və s. bərpa olunur. Bu metodların əksəriyyəti sənədli yoxlama xarakterlidir. Çünki məhkəmə-istintaq orqanları tərəfindən təqdim edilmiş sənədlər əsasında aparılır və materiallarda əks

olunmuş məlumatların faktiki olmasının yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Konkret üsullar məcmusunun tətbiqi ekspert qarşısında qoyulmuş suallardan asılıdır.

Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının metodikası iş üçün əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsi məqsədilə ekspert tədqiqatı üçün təqdim olunmuş və maddi daşıyıcılarda qeydə alınmış təsərrüfat subyektinin təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının (hadisələrin, proseslərin), mühasibat uçotu və hesabatlari haqqında informasiyanın tədqiqi üçün ekspert-iqtisadçı tərəfindən tətbiq olunan ümumelmi, xüsusi elmi və xüsusi-ekspert metodlarının və üsullarının kompleksidir.

Üçüncü fəslin **“Məhkəmə maliyyə-iqtisad ekspertizasının metodoloji və metodiki xüsusiyyətləri”** adlanan ikinci paragrafi **maliyyə-iqtisad ekspertizalarının** metodoloji və metodiki aspektlərinin araşdırılmasına və mümkün problemlərin aşkar edilərək həlli yollarının işlənilib hazırlanmasına həsr edilmişdir.

Məhkəmə-maliyyə iqtisad ekspertizasında da sənədli yoxlama metodları və üsulları geniş tətbiq olunur.

Maliyyə əməliyyatlarının əks olunduğu sənədlərin tədqiqi müəssisənin (təşkilatın) maliyyə vəziyyətinə təsir göstərə biləcək neqativ halların aşkar edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Bu səbəbdən, ekspert tədqiqatı metodikalarının strukturunda, analitik metodlar kompleksi ilə yanaşı, maliyyə münasibətləri sahəsini tənzimləyən xüsusi qaydaların istifadəsi də xüsusi yer tutur.

Müasir pasportlaşdırılmış metodikalarla zəif təmin olunma məhkəmə maliyyə-iqtisad ekspertizasının aktual problemlərindən biridir.

Müəllif tərəfindən kredit öhdəliklərinin icrasından yayınma hallarının geniş yayılması nəzərə alınmaqla hüquqi və fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər üzrə borcun müəyyən edilməsi üzrə mövcud metodiki yanaşmalar təkmilləşdirilmiş və xüsusi məsələlərin həllinə istiqamətlənən tipik metodika işlənilib hazırlanmışdır.

Verilmiş kredit üzrə borcun müəyyən edilməsinə istiqamətlənən tədqiqatın aparılması zamanı tədqiqata təqdim olunan bütün sənədlərin, o cümlədən cinayət və ya mülki iş materiallarının, ilkin yoxlama materiallarının, məsul bank əməkdaşları tərəfindən tərtib edilmiş hesablamaların və s. öyrənilməsi zəruridir. Bu zaman borcunun kredit dosyesində toplanmış və məhkəmə ekspertiza icraatına təqdim olunmuş sənədlərə xüsusi diqqət verilməlidir.

Maliyyə-iqtisad ekspertizasında iqtisadi-analitik tədqiqat metodlarının və üsullarının kompleks şəkildə tətbiqi ən mürəkkəb diaqnostik məsələlərin həllinə imkan verir. Bu metod və üsullara maliyyə göstəriciləri arasındakı informasiya asılılıqlarının müəyyən olunması metodunu, müqayisəni, qruplaşdırmanı, balansın tutuşdurulmasını, faiz nisbətlerini, maliyyə göstəricilərinin müqayisə ediləcək səviyyəyə gətirilməsi üsulunu, blok-sxemləri, cədvəl quruluşlarını, dinamik sıraları və s. aid etmək olar. Ümumi iqtisadi-riyazi təhlil adı ilə birləşdirilən bu metodlar və üsullar maliyyə-iqtisad ekspertizasının icraatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının, o cümlədən məhkəmə maliyyə-iqtisad ekspertizasının aktual problemlərindən biri də müasir pasportlaşdırılmış metodikalarla zəif təmin olmasıdır. Vahid standartların mövcud olmaması səbəbindən bütün məhkəmə-iqtisad ekspertizası cinsləri və növləri üzrə pasportlaşdırılmış ekspert metodikalarının işlənilib hazırlanması, təsdiqi və praktiki istifadəsi ilə bağlı ciddi problemlər və çətinliklər mövcuddur. Ekspert təcrübəsinin, o cümlədən ekspertiza icraatı zamanı daha çox təsadüf olunan ekspert səhvlərinin təhlili əsasında məhkəmə-iqtisad ekspertizasının icraatının keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə hər bir məhkəmə-iqtisad ekspertizası növü üzrə tipik ekspertiza metodikalarının işlənilib hazırlanması, mövcud metodikaların isə müasir qanunvericiliyin, elmin və texnikanın inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi zəruri hesab edilməlidir.

Ticarət əlavəsi nəzərə alınmadan ticarət obyektində əmtəə-mal ehtiyatlarının çatışmazlığının müəyyən edilməsinin aşağıdakı metodikasını təklif edirik:– Ticarət obyektində tədqiqatın aparıldığı dövrün əvvəlinə mal-material ehtiyatlarının faktiki qalığının müəyyən edilməsi;– Ticarət obyektində tədqiq olunan dövrdə daxil olan və çıxan mal-material ehtiyatlarının miqdarının müəyyən edilməsi;– Ticarət obyektində tədqiq olunan dövrün sonuna mühasibat sənədləri üzrə mal-material qalığının müəyyən edilməsi;– Ticarət əlavəsi nəzərə alınmadan ticarət obyektində mal-material ehtiyatlarının çatışmazlığının (artıqlığının) ölçüsünün müəyyən edilməsi. Ekspert tədqiqatı inventarlaşdırmanın aparılması nəticəsində çatışmazlığın (artıqlığın) üzə çıxarıldığı mallar (onların növləri, adları) üzrə natural ifadədə həyata keçirilir.

Metodikanın əsas mərhələləri: 1. Tədqiqatın aparıldığı dövrün əvvəlinə malların faktiki qalığının müəyyən edilməsi. Tədqiq olunan dövrün əvvəlinə ticarət obyektində mal-material ehtiyatlarının qalığının faktiki miqdarı haqqında məlumatlar inventarizasiya siyahılarında və (və ya) göstərilən müddətə ticarət obyektlərində əmtəə-mal ehtiyatlarının təhvil-təslim aktlarında (maddi-məsul şəxslərin dəyişməsi zamanı) olan informasiya əsasında müəyyən olunur. 2. Tədqiq olunan dövrdə daxil olmuş və çıxmış əmtəə-mal ehtiyatlarının miqdarının müəyyən edilməsi, mühasibat uçotu sənədlərinə görə tədqiq olunan dövrün sonuna əmtəə-mal ehtiyatlarının qalığının müəyyən edilməsi.

Məhkəmə maliyyə-kredit ekspertizası qarşısında aşağıdakı suallar qoyula bilər:

- Verilmiş kredit üzrə müəyyən tarixə borcun məbləğini, o cümdən əsas borcun və faiz borcunun məbləğini müəyyən etmək;
- Müəyyən tarixə (dövrə) bank krediti müqaviləsi üzrə hüquqi şəxsə (fiziki şəxsə) hesablanmış faiz məbləği nə qədərdir;

– Müəyyən tarixə (dövrə) bank kredit müqaviləsi üzrə hüquqi şəxs (fiziki şəxs) tərəfindən ödənilmiş əsas borcun və faiz borcunun məbləği nə qədərdir?

Üçüncü fəslin **“Məhkəmə-vergi ekspertizasının metodiki xüsusiyyətləri və texnologiyası (alqoritm)”** adlanan üçüncü **paraqrafı** məhkəmə-vergi ekspertizasında tətbiq olunan metodların tətbiqinin xüsusiyyətlərinin və tədqiqat metodikalarının işlənilib hazırlanmasına, metodiki alqoritmın hazırlanmasına həsr edilmişdir.

Məhkəmə-vergi ekspertizası icraatı zamanı məhkəmə-mühasibat və məhkəmə maliyyə-iqtisad ekspertizalarının icraatı zamanı işlənilib hazırlanmış tədqiqat üsulları və metodları tətbiq olunur.

Məhkəmə-vergi ekspertizasının metodiki təminatı – ilkin sənədlər, uçot və hesabat sənədlərində əks olunmuş maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının sənədli əsaslılığının və bu əməliyyatların vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi yolu ilə vergitutma elementlərinin, uçot və hesabat registrlərinin müəyyən edilməsi zamanı istifadə olunan ilkin uçot sənədlərinin tədqiqi üsullarına və metodlarına əsaslanmalıdır.

Vergi cinayətlərinin istintaqı zamanı ekspert metodikalarının bölgüsünün əsası keyfiyyətində vergi ödəyicisi tərəfindən ödənilməyən vergi növünü qoymaq məqsədəuyğundur. Hər bir vergi növü üzrə onun onun ödənilməsindən yayınmanın daha çox təsadüf olunan üsullarını öyrənmək lazımdır, çünki vergi ödəməkdən yayınma üsulu hesablanmayan vergi məbləğinin və tədqiqat obyektlərinin tərkibinin müəyyən edilməsi kimi əsas məqsədə nail olmaq üçün ekspertin həll etməli olduğu alt məsələlərin dairəsini şərtləndirir. Hər bir alt məsələnin həlli ekspertizaya təqdim olunmuş obyektlərin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları ilə müəyyən olunur.

Cinayət işləri üzrə məhkəmə-vergi ekspertizasının aparılması çərçivəsində ekspert tədqiqatının tərkib hissələrini xarakterizə

edərkən, aşağıdakı ümumi metodikanı fərqləndirmək olar:– ekspertiza icraatı üçün təqdim olunan bütün materiallarla tanışlıq və qarşıya qoyulmuş sualları həll etmək və rəy vermək üçün tədqiqat obyektlərinin kifayət etməsinin qiymətləndirilməsi;– təqdim olunmuş materiallarda olan informasiya əsasında təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi məzmununun, əmlakın və öhdəliklərin müəyyən edilməsi; – tədqiq edilən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin göstəricilərinin müəyyən olunması;– konkret şəxslər tərəfindən uyğun sahəvi qanunvericiliyin müddələrinin faktiki icrası vəziyyətinin müəyyən edilməsi; – iqtisadçı-ekspertin səlahiyyətləri hüddudunda müvafiq sahəvi qanunvericilik müddəalarına riayət edilməsi üzrə tədqiqat gedişində müəyyən olunmuş şəxslərin öhdəliklərinin onların faktiki icrası vəziyyəti ilə müqayisəsi.

Məhkəmə-vergi ekspertizasının daha çox əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) ödənilməsindən yayınma ilə bağlı olduğunu nəzərə almaqla, ƏDV-nin ödənilməsindən yayınma ilə bağlı cinayətlərin istintaqı zamanı təyin olunan məhkəmə-vergi ekspertizasının tipik, standartlaşdırılmış metodikasının formalaşdırılması, bu kateqoriyalı ekspertiza icraatı prosesinin alqoritmləşdirilməsi məsələsi həll edilmişdir.

Pasportlaşdırılmış metodikada həmçinin mühasibat uçotu və mühasibat uçotu registrləri, ilkin və mühasibat uçotu sənədləri, analitik uçot və analitik uçot registrləri, sintetik uçot, uçot siyasəti, əlavə dəyər vergisi, vergi ödəyicisi, vergitutulan dövriyyə, əlavə dəyər vergisinin “0” dərəcəsi, əlavə dəyər vergisindən azad olunan dövriyyə və sair kimi anlayışların da mahiyyəti açılmalıdır.

ƏDV-nin məbləği $\text{ƏDV} = (D + R + A) \times 18\%$ düstürü üzrə hesablanmalıdır (D – malların gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı müəyyən edilmiş gömrük dəyəri; R – gömrük rüsumu; A – aksiz məbləği). Ekspertiza qarşısında duran məsələlərin (sualların) həlli alqoritmisi isə: 1) malların, işlərin, xidmətlərin reallaşdırılması üzrə vergi tutulan dövriyyənin ölçülərinin və vergi tutulan dövriyyə üzrə

hesablanmış ƏDV-nin məbləğinin müəyyən edilməsi; 2) ƏDV-nin məbləğlərinin hesaba alınmasının əsaslılığının (düzgünlüyünün) müəyyən edilməsi; 3) ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsinin tamlığının müəyyən edilməsi kimi mərhələləri əhatə etməlidir.

Nəticə hissəsində əsas nəzəri ümumiləşdirmələr və təkliflər sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edilmişdir.

Əlavə hissədə hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları arasında keçirilmiş rəy sorğusunun məzmunu və nəticələri yerləşdirilmişdir.

Müəllifin dissertasiya üzrə çap olunmuş əsərləri:

1. Məhkəmə-mühasibat ekspertizasının həll etdiyi bəzi məsələlərə dair//–Bakı: Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi, –2009. №49, –s.48-58 (həmmüəllif Həsənov, Q.H.);

2. İqtisad terminlərinin izahlı lüğəti. –Bakı: «Ədliyyə Nəşriyyatı Evi», –2009. –72 s. (həmmüəlliflər Həsənov Q.İ., İsgəndərov T.A., Məmmədov İ.Ə.);

3. Məhkəmə iqtisad ekspertizaları sinfinin nəzəri əsasları//–Bakı: Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri, – 2016. №64, –s.99-102;

4. Vergi işləri üzrə aparılan məhkəmə-mühasibat ekspertizasının səciyyəvi xüsusiyyətləri//Azərbaycan polisinin tarixi və inkişaf perspektivləri. Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, –Bakı: – 29 iyun, –2018, –s.288-295;

5. Məhkəmə-iqtisad ekspertizasının bəzi elmi-nəzəri və təcrübi məsələləri //–Bakı: Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri, –2018. №66, –s.166-187;

6. Некоторые актуальные научно-методические проблемы производства судебно-экономической экспертизы// –М.: Право и

государство: теория и практика, –2022. №4 (208), –с.211-214;

7. Methodological features and technology (algorithm) of forensic tax examination proceedings//XVI International Scientific and Practical Conference «Challenges and problems of modern science», – London, United Kingdom: –July 18-19, – 2024, – p.10-13;

8. The Experience of Using AI in the Forensic Economics: A Scoping Review//–Lodz (Poland): Futurity Economics & Law, – 2024. № 4(3). – p.261-277.URL: <https://www.futurity-econlaw.com/index.php/FEL/article/view/281/162>;

9. Research of theoretical foundations of forensic economic examination in modern conditions// International Conference on Science, Innovations and Global Solutions. – Lodz, Poland: –August 25, – 2024, – p.549-553. URL: <https://futurity-publishing.com/international-conference-on-science-innovations-and-global-solutions-archive/>;

10. Müasir şəraitdə məhkəmə-mühasibat ekspertizasının inkişafının elmi-nəzəri və təşkilatı-metodik məsələləri//–Bakı: Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri, –2025. №69, –s. 96-102 (həmmüəllif Z.Məmmədov).

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 noyabr 2025-ci il tarixində, saat 14:00-da Milli Aviasiya Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.45 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, Mərdəkan pr. 30.

Dissertasiya işi ilə Milli Aviasiya Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Milli Aviasiya Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 oktyabr 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.10.2025-ci il

Kağızın formatı: A5 (210 x 148 mm)

Həcm: 44755 işarə

Tiraj: 100